
ČLANCI

UDK 314.18:172

(149-168)

*Maja Žitinski**

Demokratski legitimitet nasuprot kvalitativno neprihvatljivoj pokrivenosti

Summary

Although in today's media age, the average citizen can acquire knowledge about important political, economic and social issues, it means nothing if journalism professionals don't acknowledge their responsibilities and principles.

Journalism needs to be accountable to the public, and journalists need to seek the truth because this is part of the public's right to know. Public enlightenment is the forerunner of justice; hence, without responsible and principled journalism, democracy is not possible.

This article supports journalists remaining impartial, particularly when politicians attempt to control the media and advance their agendas, which serves only the politicians' interests and not the public's. If the quantity of communicated information is high, but the quality is low as a source for political decision-making, the citizens will only be passive witnesses to a media spectacle beyond its control.

Ključne riječi: mediji, tranzicijsko društvo, vlast, javnost, etika

* Maja Žitinski je izvanredna profesorica Sveučilišta u Dubrovniku

Uvod

Nikada prije u povijesti, informacije nisu toliko ekstenzivno utjecale na društveni i ekonomski život kao danas. Zato treba reći da živimo u doba kad dužnost i odgovornost medija podrazumijeva obećanje da će novinarstvo - kao javni servis – osiguravati precizne i pouzdane izvještaje o svim pitanjima koja dotiču druge ljude. Osnovni pojmovi kao što su istina, sloboda, prava, dužnosti, vrline, objektivnost, dobrobit itd., nisu stoga zanimljivi samo znanstvenicima, nego jednako tako i novinarima, koji moraju biti dorasli demokratskim zahtjevima. Taj je zadatak osobito potreban tradicionalnim društvima, čija tranzicija prema demokraciji pretpostavlja osnaženje autoriteta legitimno objektiviziranoga javnog mnijenja. Poštovati pravila prema kojima moderno društvo djeluje znači biti prisutan u raznolikim visoko natjecateljskim političkim okruženjima, gdje gospodarski ciljevi i integritet javnosti i u mirnome danu i u danima krize postaju podjednako važni. Stoga, odgovorno novinarstvo, dok podupire demokratsku kulturu u kojoj se traže formalni argumenti i očekuju objašnjenja svakog postupka, istodobno stvara mjesto medija u modernome društvu.

Tranzicijsko društvo i mediji

Proces tranzicije, prema demokraciji, može se oplemeniti i ubrzati u tradicionalnim društvima koja svrhu medija shvate ozbiljno. Budući da tradicionalna društva počivaju na kombinaciji autoritarnih¹ i autoritativnih vrijednosti, ona funkcioniraju prema vertikalnome komunikacijskom uzorku, koji je jednosmjernan, pa se vlast i ne trudi biti odgovorna običnim ljudima. Pritom se smatra nepotrebnim u građanima poticati “kulturološko razumijevanje samih sebe koje bi bilo konzistentno načelima što stoje u pozadini autoriteta vlasti.”² Tradicionalna društva drže da su obiteljski, nacionalni i rodni identiteti

¹ Autoritarne vrijednosti valja razlikovati od autoritativnih. Autoritarne “vrijednosti” se odnose na hirovite, sebične prohtjeve onih koji uzimaju svu moć i svu vlast u svoje ruke, pa provode samovolju kojoj nedostaje univerzalno prihvatljivo opravdanje. Nasuprot tomu, autoritativne vrijednosti se odnose na neku ekspertizu, na sadržaj koji je iz motrišta kvalificiranog znalca (za pojedino područje ljudskog znanja) opravdan, ali takve vrijednosti također mogu biti samo instrumentalne.

² Civic Culture - What It Is, Essay 1: *The Cultural Creation of Citizens*, <http://www.civsoc.com/whatl1.htm>, str. 2. od 4

potpuno dostatni za održavanje postojeće socijalne dinamike, iako obiteljski, nacionalni i rodni identiteti ni u kojem pogledu nisu uvjetovani čovjekovim autonomnim izborom. Nitko nije sam izabrao u kojoj obitelji i naciji će biti rođen, niti hoće li biti muškoga ili ženskog spola. U tradicionalnim društvima smatra se kako je odmak od postojeće, prirodne društvene stratifikacije suvišan, te da demokracija samo narušava prirodnost postojećega poretka.

Demokracija pak poprima moralno obilježje čim se suprotstavi takvoj vrsti političkoga naturalizma. Zato treba reći da su sva kastinska i aristokratska društva nepravedna, jer prirodne, jednako kao i askribirane razlike čine osnovu na kojoj “jednima” dodjeljuju privilegije bez dužnosti, a drugima, deprivaciju prava i nametnute dužnosti. Temeljna struktura takvih društava nije moralna jer sirovu, prirodnu (tj. slučajnu) nejednakost smatra opravdanim temeljem na kojemu ljude razdvaja, a ista prava i iste dužnosti različito vrednuje. Ali, budući da civilizacijski standardi liberalne demokracije pravednost ponajprije čine distributivnom kategorijom, subjekt koji uzima pravdu “u svoje ruke”, drugima također mora priznati isto pravo koje uzima sebi. Zato mediji dobivaju iznimnu ulogu u modeliranju morala kao progresivnoga, kulturom stečenog postignuća, koje traži integraciju interesa svih upletenih subjekata, a ne obično zbrajanje interesa moćnih. Interesi se u suvremenoj civilizaciji, koja priznaje vladavinu prava, integriraju refleksijom a ne nasiljem.

Iako se smatra da demokratska kultura, tržišno gospodarstvo i slobodni mediji građanima pružaju sve poželjne nepolitične dobrobiti, međuodnos spomenutih segmenata ni u jednoj kulturi nije posve jednostavan. Proces socijalizacije željenih vrijednosti ovisi o tome hoće li mediji precizno i pouzdano iznijeti u javnost informacije koje su običnim ljudima korisne. Prosječan građanin danas stvarno stječe znatno obuhvatniji uvid u sva društvena zbivanja nego što je to mogao nekoć bez medija. Ipak, postavlja se pitanje: Postajemo li (kako kaže Belsey) “pasivni svjedoci medijskoga spektakla izvan vlastite kontrole, s obzirom na to da je kvantiteta komunicirane informacije visoka, ali je njezina kvaliteta u pogledu oblikovanja mišljenja i političkog odlučivanja, niska?”³

Od političara se u demokraciji očekuje eksplicitno pojašnjenje

³ Brian McNair: *Journalism, politics and public relations - An ethical appraisal* (Iz: *Media Ethics*, Edited by Matthew Kieran, Routledge, London, 1998.), str. 49.

vlastitoga programa. Međutim, ako novinarstvo podlegne pritiscima posla pa težnju pojedinoga političara za potporom javnosti (što je dvosmjerno komuniciranje) zamijeni težnjom za publicitetom (što je jednosmjerno komuniciranje), dogodit će se takozvana pasivna “potrošnja simbola”. Tada će se, kao što navodi Brian McNair⁴, “argumenti pretvoriti u simbole prema kojima se ne reagira kritički nego navijački”. Obični ljudi će umjesto otvorenih javnih rasprava radije prihvaćati pasivnu aklamaciju, neće se dubinski unositi u rasprave, nego će se radije povlačiti iz javnoga života. Političarima pogoduje takva apatičnost javnosti, jer će izvan demokratskih pravila lakše povećavati osobnu moć te iskorištavati strahove i predrasude podređenih. Neravnoteža između moći i kontrole sve će više narušavati integritet građana. To je znak kako moć bez etičnosti nije moć, nego nasilje.

Osjetljivost javnosti za svoj zbiljski demokratski interes različita je u kolektivističkim, od one u individualističkim kulturama. Proces individualizacije je u kulturama Zapada počeo još u renesansi, pa se pitanje slobode tiska u tim kulturama nametnulo još u najranijim vremenima pojave prvih novina. U literaturi postoje razlike u historiografskim⁵ podatcima o tome koje su prve novine ikada objavljene. U Americi prve novine s naslovom: *Publick Occurrences both Foreign and Domestick*⁶ izišle su na kraju sedamnaestoga stoljeća, i to 1690. godine u Bostonu. Objavio ih je Benjamin Harris, tematizirajući epidemiju smrtonosnih ospica, slučaj samoubojstva, vijesti o ratu u Europi, te navodnu aferu francuskoga kralja sa suprugom njegova sina. Sve to je razjarilo puritanske dužnosnike Bostona, nisu željeli skandalizirati građane sumnjom u integritet kršćanskoga kralja, pa je list nakon prvoga broja prestao izlaziti. To je bio snažan indikator realnosti o tome kako se Amerika tek treba suočiti sa slobodnim tiskom. Većina ljudi je

⁴ Brian McNair: *Journalism, politics and public relations - An ethical appraisal* (Iz: Media Ethics, Edited by Matthew Kieran, Routledge, London, 1998.), str. 52.

⁵ Gotovo do sredine devetnaestoga stoljeća u Europi dominantni oblik komuniciranja prema makrogrupama, bio je bazično oralni. Radio i televizija nisu postojali, a novine su bile beskorisne za nepismenu masu. Pojava masovnih medija vezana je za nekoliko kulturoloških odrednica, praćenih gospodarskim razvojem. Prvi je korak bilo opće opismenjavanje (koje je sredinom devetnaestoga stoljeća u Europi i Americi provedeno u sklopu sustava državnoga javnog školstva). Paralelno se morala razviti urbana srednja klasa, koja priznaje političku i gospodarsku snagu običnim ljudima. Masovna publika je morala razviti senzibilitet koji će reagirati na masovni tisak. Istodobno, tiskarski stroj je morao proizvoditi nekoliko tisuća kopija na sat na dovoljno jeftinome papiru.

⁶ Joseph R. Dominick: *The Dynamics of Mass Communication*, Sixth Edition, McGraw-Hill Companies, Inc., New York, 1999., str. 86.

tada vjerovala kako list mora pribaviti kraljevsko odobrenje da bi bio tiskan. Godine 1704. John Cambell objavljuje list *Boston News Letter*. No, budući da je svoje mjesto poštanskoga službenika dugovao lokalnim dužnosnicima, nije ih želio uvrijediti. Zato su te novine bile zaštićene od zabrane izlaženja, ali su bile dosadne i beživotne, nitko ih nije htio kupovati.

Liberalna demokracija i novinarstvo

Politička proturječnost liberalne demokracije prema autoritarizmu ogleda se upravo u pitanjima vezanim za ljudska prava. Neki autori⁷ će pokazati kako obje vrste vladavine (i demokratska i autoritarna) sebe smatraju opunomoćenim čuvarima tih prava, približavajući se jedna drugoj upravo u kršenju ljudskih prava. Ali, prema mišljenju Rosenstiela⁸, zapadna civilizacija nudi jednu od najsvjetlijih ideja koje je svijet ikada upoznao. To je zamisao da se od ljudi ne zahtijeva da teže paternalizmu, jer oni mogu vladati sobom, ljudi nisu članovi stada; oni su pojedinci, obdareni racionalnim potencijalom što im pomaže steći integritet vlastite osobnosti. Tu je zamisao moguće promicati preko profesionalnoga novinarstva, jer ju ono čini mogućom. Profesionalno novinarstvo upravo počiva na preciznim i pozitivnim informacijama koje ljudima pomažu odlučivati na stručan način. U uvjetima sve većega protoka podataka ljudi imaju sve veću potrebu da sami prosuđuju događaje. U skladu s time, oni ovise o preciznoj i pouzdanoj informaciji kako bi mogli odlučivati racionalno i svoje glasove usmjeravati mudro. Profesionalno novinarstvo treba snažno podupirati informacije koje su građanima vrijedne za stjecanje cjelovite prosudbe o događajima i zato važne u donošenju stručnih odluka. Sloboda informiranja postaje demokratska potreba jedino kada obični ljudi znaju da će njihove osnovane primjedbe biti prihvaćene! Takva demokratska potreba, kako je shvaća Belsey⁹ transformira se u ljudsko pravo. To je razlog zašto demokracija nije moguća bez profesionalnoga novinarstva. Demokracija

⁷ Peter Schneider: *Social Rights and the Concept of Human Rights (Iz: Political Theory and the Rights of Man, Edited by D. D. Raphael, Macmillan, London, 1967.)*, str. 81.

⁸ Tom Rosenstiel: *Snob Journalism: Elitism Versus Ethics for a Profession in Crisis*, Ruhl Symposium Speech, Eugene, Oregon, 22. svibnja 2003., str. 8.

⁹ Andrew Belsey: *Journalism and Ethics – Can they co-exist? (Iz: Media Ethics, Edited by Matthew Kieran, Routledge, London, 1998.)*, str. 10.

raste i pada zajedno s novinarstvom.

Segmenti vlasti koji tajnovitost drže važnim oružjem, pokušavaju održati autokratsku, tj. neopravdanu moć nad običnim ljudima. U liberalnoj demokraciji snaga vlade nije u autoritarnome izvoru nego upravo u samim građanima, koji imaju pravo znati što se bitno zbiva. Stoga profesionalno novinarstvo snažno podupire informacije koje su građanima vrijedne. Tako sloboda informiranja postaje demokratska potreba (kako kaže Belsey¹⁰) transformirana u ljudsko pravo. Demokracija nije moguća bez profesionalnoga novinarstva, zainteresiranoga da štiti građane. To znači da informacija koja je nekoć bila dostupna povlaštenima, stiže u ruke mnogih kako bi svi mogli autonomno promovirati prave vrijednosti, te biti priznati kao moralno jednaki. Bez demokracije novinarstvo ne pronalazi razlog da se cijene etički vrijednosni kriteriji, jer u totalitarizmu samovolji moćnika ne stoji na putu nikakav mehanizam koji bi štitio od kršenja humanih standarda.

Demokraciju konstituira specifičan oblik političke kulture koji podupire slobodu i jednakost pojedinca, držeći da se nikoga ne smije segregirati ni po prirodnim različitostima (kao što su rod, spol, rasa), ni po kulturnim različitostima (kao što su etnička, klasna ili vjerska pripadnost). Civilna politička kultura usmjerava se na širu ljudskost svojih građana i određuje ih kao slobodne pojedince, koji samo slučajno jesu ovoga ili onog roda, spola, narodnosti, klase, vjere itd.!

Svakome čovjeku je važno biti priznat i tretiran kao jedinstven pojedinac koji ima intrinzičku ljudsku vrijednost. U tome pogledu demokracija ima prvorazredno moralno značenje, jer vjeruje da pojedinac treba uživati autonomnost zato što je pripadnik ljudskoga roda, a ne zbog kakvih drugih pripisanih ili privilegiranih obilježja. Dakle, sva ljudska bića imaju pravo živjeti vrijednosti, konzistentne s pojmom građanina, bez miješanja države, ali sa slobodom sudjelovanja u državnim pitanjima.

Ako demokratska vlada ne postupa prema svojim građanima kao prema odgovornim odraslim ljudima, nego umjesto toga nameće paternalistički oblik vladavine, ljudi neće uspijevati očuvati vlastiti integritet. Poboljšanje takve situacije ne tiče se neposrednoga rješenja nekog vidljivog problema, nego se više odnosi na razumijevanje konteksta u kojemu problem nastaje. Jedino ljudi s integritetom, tj. oni koji su moralno autonomni, bit

¹⁰ Andrew Belsey: *Journalism and Ethics – Can they co-exist? (Iz: Media Ethics, Edited by Matthew Kieran, Routledge, London, 1998.), str. 10.*

će sposobni za dobru prosudbu, pa će slijediti ono što je ispravno a da nisu na to prisiljeni. Pojedinci kojima nedostaje integritet, neće znati učiniti relevantan politički izbor zato što upravo integritet na najizravniji način dotiče ljudsku dobrobit. Ideje onoga tko ne razlikuje cinični (negativni pojam dobra) od racionalnog egoizma (kao istinskoga ljudskog dobra), potražuju korekciju, a nikako gratifikaciju. Krajnji cilj relevantnoga političkog izbora jest promocija samoga života. Tko to sprečava, sam nameće antiživotnu doktrinu, ili, još preciznije, u korijenu negira moralnost.

U medijsko doba, informacija postaje najmoćnijom snagom pa su vijesti vrlo tražena “roba”. Pritom novinarstvo stvara informaciju za javnost i nudi uvid u događaje kojima je obilježena stvarnost. Ali, prije nego što jedna informacija postane vijest, ona se mora transformirati! Zbog toga smo svjedoci (kao što napominje Dominick¹¹) kako tradicija, tehnologija, organizacijska politika, te osobito gospodarstvo, oblikuju uvjerljiva motrišta o tome koja informacija je vrijedna toliko da je treba pretvoriti u vijest.

Osvijetliti neke teme vrlo je skupo, naime poslati novinara na sjednicu gradskoga vijeća mnogo je jeftinije nego zadužiti cijeli tim novinara neka istražuju korupciju unutar gradskog vijeća. Nikada nije dovoljno samo vjerovati da zaposlenici u državnim službama, vijećnici, političari ili članovi vlade razumiju kako se od njih očekuje da će djelovati moralno, s integritetom. U gospodarstvu osigurati¹² stvarno etično ponašanje unutar pojedine tvrtke znači svim zaposlenicima stalno ponavljati kako im dužnost nije samo gledati interni etički kodeks, nego upravo izvijestiti o tome gdje su prekršena moralna načela. Isto je i u medijima! Treba razviti proceduru koja će osigurati stvarno poštivanje etičkih načela tako što će se nadzirati njihovo moguće kršenje na svim područjima javnog života koja su vitalna za život običnih građana! Stoga menadžeri na raznim razinama moraju posvetiti ozbiljnu i trajnu pozornost objašnjavanju načina na koje se vrijednosti i moralna načela primjenjuju, npr. u medijima. Etički standardi moraju postati načinom življenja, zato što u zvanje ugraditi zahtjeve za visokim standardima izvedbe znači osigurati kvalitetu izvrsnosti. Takva organizacijska kultura je usmjerena prema rezultatima upravo po tome što se koristi iskustvima onih organizatora koji umjesto straha i mržnje u zaposlenicima znaju potaknuti entuzijazam te ih motiviraju da rade vrhunski.

¹¹ Joseph R. Dominick: *The Dynamics of Mass Communication*, Sixth Edition, McGraw-Hill Companies, Inc., New York, 1999., str. 352.

¹² Arthur A. Thompson & A. J. Strickland: *Strategic Management – Concepts and Cases*, Twelfth Edition, McGraw-Hill Irwin, Boston, 2001., str. 435.

Ako u medijima ne želimo samo rutinske priče sažete u nekoliko stupaca, onda će se u njima pojavljivati i autori kojima ponekad treba više mjeseci da istraže zahtjevnu temu i onda će o njoj pisali dubinski. Tzv. dubinski (“an *in-depth* article”) članak¹³ nastaje na temelju obuhvatnih istraživanja i mnogih intervjua, pa nudi izvještaj koji znatno premašuje temeljne vijesti. Osim vijesti, dubinski članci nude i potanke informacije, koje ljudima omogućuju voditi zadovoljniji i sigurniji, bolje obaviješten život.

Vijesti se obično dijele na tvrde (hard), meke (soft), te na istraživačke izvještaje.

Tvrde vijesti se sastoje od temeljnih činjenica o javnim događanjima, kao što su: aktivnost vlade, međunarodna zbivanja, društveni uvjeti, gospodarstvo, kriminal, okoliš, znanost.

Meke vijesti se pozivaju na ljudsku znatiželju, simpatije, sumnjičavost, zabavu.

Istraživački izvještaji označavaju glavni smjer odnosa s javnostima zato što razotkrivaju važne podatke o pitanjima od javnoga značenja, čineći to izvanrutinskim metodama prikupljanja informacija. Takav posao zahtijeva dosta novca i vremena.

Premda novinarstvo ponekad postaje trivijalno, njegova temeljna, virtualna svrha upravo je u tome da bude vrijedan servis javnosti, koji će običnim ljudima nuditi “trodimenzionalno”, interaktivno iskustvo o važnim zbivanjima. Kako se vijesti brzo šire, osobito one koje privlače opću pozornost (jer se odnose na ekološke katastrofe, industrijske incidente i slično), ako novinari ne izvješćuju časno, glasine će biti snažnije pa će javnost pomisliti kako je situacija puno gora nego što uistinu jest. Javnost može posumnjati kako bilo vlada, bilo pojedina tvrtka, žele nešto važno skriti! Zato novinari moraju dobrim vijestima izbjeći neutemeljene sumnje! Naravno, nije uvijek moguće naći dobre vijesti, ali kako učinkoviti¹⁴ odnosi s javnostima proizlaze iz kontinuiranih, dobro organiziranih obuhvatnih procesa, a nikako iz samo odabranih događaja, konzistentno poštovanje nepristranosti bit će zalog uvjerljivosti i povjerenja javnosti u medije.

Budući da se javnost danas koristi informacijama i iz tiska, s radija i televizije, s interneta, običan čovjek, osim usporedbe raznolikih izvora

¹³ Bruce D. Itule & Douglas A. Anderson: *News Writing and Reporting for Today's Media*, Fourth Edition, The McGraw-Hill Companies, Inc. New York, 1997., str. 380.

¹⁴ Courtland L. Bovée & John V. Thill: *Marketing*, McGraw-Hill; Inc., New York, 1992., str. 576.

te vrste, može iskoristiti interaktivnu grafiku i hipertekst-linkove koji u tradicionalnome novinarstvu nisu postojali. Tako je online časopis *Word*¹⁵ kreirao grafiku koja pokazuje različite položaje više očevidaca, zatečenih pred jednom kriminalnom scenom. Čitatelj može promotriti scenu iz svakog pojedinog položaja tih očevidaca te iz sudskih transkripata pročitati o statusu okrivljenika. Ali, zaključke o svemu što se dogodilo može izvesti potpuno sam.

Prednost takvoga iznošenja vijesti jest što se povećava i proširuje razina javnoga razumijevanja važnih pitanja. Prema tome, svaku misao i svaku informaciju ne oblikuje jedino njezin odašiljatelj, nego je promatra i interpretira i njezin primatelj. Ako komuniciranje definiramo samo kao proces, onda u stvarnosti nikada ne dopiremo do važnih pitanja, niti razmjenjujemo relevantna značenja takvih pitanja.

Odgovornost novinarstva u liberalnoj demokraciji

U svakom zvanju smatra se da je kvalificirani stručnjak onaj tko nudi istinski vrijednu i traženu uslugu. Istinski vrijedna i tražena usluga novinarstva sastoji se u misiji da se objavljuje istina. Ali, budući da u tržišnome gospodarstvu koje teži za profitom, novinari i svi ostali zaposlenici pomoću medija teže dominirati mišljenjem i djelovanjem mnogih izvršitelja, novinarstvo je industrija. Međutim, kad bi se novinarstvo stvarno sastojalo jedino od onoga što novinari uopće rade, onda bi novinari mogli pomisliti da etički zahtjevi u vezi s njihovim radom nisu opravdani.

Prvi korak u razlikovanju neispravnoga od ispravnog novinarskog ponašanja jest ne pobrkati novinarsku tehniku s načelima novinarstva. Ako te dvije funkcije nedovoljno jasno razlikujemo, umanjujemo sposobnost novinarstva da **nadzire** pojedince čiji moć i položaj najviše utječu na građane. Ljudima ne treba priča koja dobro izgleda, a po važnosti je prazna.

Cjelovita informacija običnim ljudima treba biti dostupna kao dio demokratskoga procesa upravo iz potrebe da se javnostima “položi račun”.

¹⁵ Joseph R. Dominick: *The Dynamics of Mass Communication*, Sixth Edition, McGraw-Hill Companies, Inc., New York, 1999., str. 370 – 371.

Industrijsko novinarstvo u stvarnosti potpuno zanemaruje vijesti koje za građane imaju najveću vrijednost i ponaša se kao da su etičnost i medijska politika dvije, posve različite stvari. Pritom se područje političkih tajni ponekad namjerno brka s područjem privatnosti. Ali, budući da privatnost može imati samo pojedinac, takva definicija jasno razlikuje što se legitimno smije skriti. Zato je industrijsko novinarstvo sklono, kao što tvrdi Belsey¹⁶, podilaziti moćnicima, a zadirati u privatnost onih koji to ne zaslužuju. Industrijsko novinarstvo uvijek inzistira na tezi da je novinarstvo vještina. Kad bi takvo stajalište u javnosti prevladalo, još više bi poraslo nepovjerenje u medije, a središnji problem novinarstva: gubitak čitateljstva, bi se povećao.

Profesionalno novinarstvo svoju demokratsku funkciju može ispuniti kada iznosi primjere o kršenjima načela moralne jednakosti ljudi i tako pokazati koliko se moralni poredak razlikuje od nasilničkoga sustava. Stoga, ako hoće služiti javnome interesu, profesionalno novinarstvo mora ljude dobro obavijestiti o političkim, gospodarskim i drugim pitanjima, iako mnogi pojedinci upleteni u afere ne bi željeli da se to objavi. Zato treba uzeti u obzir činjenicu da se ono što je stvarni interes javnosti, uvijek ne podudara s onime za što je javnost zainteresirana.

Današnje društvo liberalne demokracije od novinara očekuje da građanima budu odgovorni za ispunjenje bitne funkcije masovnoga komuniciranja. Pritom, građanin nije jednostavno stanovnik grada, građanin je svaki pripadnik konkretnoga političkog sustava. U liberalnoj demokraciji autoritet vlasti ne vlada u vlastito ime, niti za svoj račun. On vlada u ime građana, koji konstituiraju taj autoritet. Zbog toga građani mogu autonomno stvarati osobne ciljeve, a da ih se pritom ne smatra čudnima ni opasnim za ostatak društva. To znači da pojam građanina najprije treba kreirati pomoću “kulturološkoga samorazumijevanja” onih kojima se vlada.

Pojam građanina nije nastao djelovanjem metafizičkih sila ili prirodnoga zakona, on proizlazi iz antropološkoga pojma kulture tako što “povijesni napredak ljudskoga roda sve više poprima jedinstven oblik”¹⁷. Liberalna demokracija pruža obzor, slobodan od restriktivnih ideologija i srednjovjekovnih modela društvene stratifikacije zato što relativnu vrijednost

¹⁶ Andrew Belsey: *Journalism and Ethics – Can they co-exist?* (Iz: *Media Ethics*, Edited by Matthew Kieran, Routledge, London, 1998.), str. 7.

¹⁷ Abraham Edel: *Method in Ethical Theory*, Edited by A. J. Ayer, Routledge & Kegan Paul, London, 1963., str. 194.

razlika u hijerarhijskoj strukturi i statusu više ne uzima za kriterij prema kojem se razlikuje ono što jest, od onoga što nije ispravno.

Ako profesionalno novinarstvo stvarno izbjegava stereotype na osnovi rase, roda (spola), dobi, vjere, etničke pripadnosti, seksualnog usmjerenja, invaliditeta, izgleda, društvenoga statusa itd., onda svaki pojedinac koja bi mogao biti zahvaćen neprihvatljivim političkim standardima, može djelovati protiv svega što smatra neispravnim. Kulturološka kreacija građanima predstavlja pravu suprotnost modelima političkog naturalizma koji bilo prirodne, bilo askribirane osobine drže legitimnim parametrom pomoću kojeg ljude diskriminiraju bio pozitivno, bilo negativno. Naime, ispravna od neispravne politike ne mora se legalno razlikovati, ali se razlikuje pomoću deontoloških načela.

Informacija ima snažan i složen utjecaj na ljude, relevantna informacija uvijek proširuje razumijevanje svijeta ne samo u pogledu zaštite od propagande, nego još više u proaktivnoj ulozi promicanja “infrastrukture otvorenosti”. Pritom nije riječ jedino o površnim promjenama, nego o načinu kojim ćemo steći dubinsku informaciju o bitnim pitanjima.

U tradicionalnome¹⁸ novinarstvu odluke se provode od vrha prema dolje tako što izdavači sami odlučuju o čemu će se pisati i kamo treba uputiti novinare neka istražuju. Internetom medijsko iskustvo postaje interaktivno, a to znači da vijesti nastaju “odozdo”. Poruke se odašilju trenutačno, pa svatko tko se zanima za pojedinu temu, može sudjelovati. Takav komunikacijski način mijenja sudionike, jer su oni znatno manje pod utjecajem propagande.

Odgovoran građanin želi biti obaviješteni član zajednice koji će moći razumjeti složena pitanja suvremenoga svijeta. Pritom područje vrijednosnih prosudbi postaje osobitim mjerilom medijske pismenosti zato što “današnja tehnologija predstavlja fuziju slike i zvuka, a to otežava razlikovanje iluzije od realnosti i činjenica od fikcije”¹⁹. Zbog toga model kritičkoga mišljenja u medijima običnim ljudima može pomoći da učinkovitije koriste medije.

Mediji nisu sami sebi svrha jer sa stalnim povećavanjem protoka podataka novinarstvo mora ponuditi obuhvatan uvid u stvarne događaje.

¹⁸ Sandra Hybels & Richard L. Weaver II: *Communicating Effectively*, Sixth Edition, McGraw Hill, Boston, 2001., str. 608.

¹⁹ Sandra Hybels & Richard L. Weaver II: *Communicating Effectively*, Sixth Edition, McGraw Hill, Boston, 2001., str. 616.

Medijska se odgovornost ne proteže samo na ono o čemu se već piše, nego i na ono o čemu treba pisati a dovoljno se ne piše. Pritom promjene u industrijskome i profesionalnom uzorku novinarstva, jednako kao i promjene čitateljstva predstavljaju velik izazov. Ako novinari žele sačuvati svoj identitet, moraju pomno preispitivati sve relevantne čimbenike prijetnji koje bi mogle nauditi njihovoj misiji. Prvenstveno, novinari postaju predmet pozornosti političara, raznih tragača za publicitetom, lobista, vlasnika medija i ostalih koji imaju moć. Dotični moćnici ne žele jedino nametnuti javnostima svoju verziju priče, oni osobito žele pojedine informacije skriti od javnosti, premda je upravo javnost izvor kojemu treba biti odgovoran.

Bez obzira na to u kojoj mjeri je pojedino društvo spremno poduprijeti neovisnost medija, etično novinarstvo treba služiti protoku informacija i mišljenja kako bi kvalitetu informacije učinilo vitalnim pitanjem. Ta se kvaliteta ne treba odnositi na naivno-empirijski pogled na svijet, koji vjeruje da su uvjerenja neovisna o činjenicama i vrijednostima. Zato u liberalnoj demokraciji u slučajevima kad mediji razdvajaju etičnost od politike medija, i ne ispunjavaju obvezu prema društvenoj odgovornosti, “država može istupiti i osigurati javni servis”²⁰.

Budući da upravo odgovornost prema javnostima svaku struku pretvara u profesiju, tako je i u novinarstvu. Novinari koji svoje priče povezuju s pravim interesima građana, zapravo njima pomažu lakše prepoznati zašto im je novinarstvo važno. U tome pogledu - kao što tvrdi Rosenstiel²¹ - novinarski profesionalizam nalikuje vrsti populizma. Ipak, novinarski profesionalizam nikada nije populistički zato što se neovisnost duha i mišljenja ne temelji na neutralnosti. Neovisnost duha i mišljenja u novinarstvu počivaju na intelektualnoj sposobnosti novinara da obavijeste, a da se ne podrede djelomičnom cilju ili interesu pojedine skupine. Osim toga, neovisnost nije isto što i neutralnost. Naime, novinarstvo ne može ispuniti svoju svrhu ako ostane potpuno neutralno i prema dobru i prema zlu. Ako novinar zamijeni pojmove neovisnosti i neutralnosti, postat će promicatelj zla. Neovisnost treba biti branik protiv samovolje, a nikako štit koji građane brani od prava na informaciju. Zato novinarstvo mora osiguravati informacije

²⁰ Andrew Belsey: *Journalism and Ethics – Can they co-exist?* (Iz: *Media Ethics*, Edited by Matthew Kieran, Routledge, London, 1998.), str. 7.

²¹ Tom Rosenstiel: *Snob Journalism: Elitism Versus Ethics for a Profession in Crisis*, Ruhl Symposium Speech, Eugene, Oregon, 22. svibnja 2003., str. 6.

o pitanjima koja ljudi žele, ali i o onima koja ljudi ne mogu anticipirati, a potrebna su im. Novinarstvo na svojem području treba promicati vrijednosti i ne smije zauzimati neutralno stajalište prema vrijednostima. Etičnost u novinarstvu dio je primijenjene normativne etike, pa nikakvo ograničavanje prava građanina na informaciju ne može biti moralno opravdano.

Dakle, novinarstvo je profesija utemeljena na etičkim načelima, shvaćena "kao dužnost služenja istini"²². Budući da novinarstvo nije samo posao, njegova je bit "u pozadini" načina na koji ga javnost obično shvaća. Novinarstvo ima drugu realnost, posvećenu potpunoj obaviještenosti u javnostima, i to o svim delikatnim pitanjima koja su ljudima potrebna da bi mogli funkcionirati u slobodnome društvu. Ljudi moraju legitimno biti zainteresirani za vijesti koje otkrivaju što se zbiva, ili što im se može dogoditi. Zbog toga su moralna načela nešto od čega se novinarstvo treba sastojati.

Liberalna demokratska kultura i sukob

Mediji u našim životima postaju sve više prisutni, pa raste i potreba da se navedu pojedina pitanja s kojima se mediji suočavaju. Riječ je o optužbama za dvostruka mjerila, o problemima cenzure, optužbama za cinizam u tisku, i osobito o stajalištu o sukobu. Autoritarna se kultura sa svojim totalizirajućim pogledom na svijet prema sukobu postavlja jedino nasilnički. Alternativa ne postoji, pa se posao medija svodi samo na ideološku potporu vladajućoj praksi. Takvo medijsko ponašanje nikoga ne motivira niti išta mijenja.

U liberalnoj demokraciji sukob interesa je zakoniti dio dnevnoga radnog i životnog okruženja. Zato²³ demokratska civilna kultura ima golem potencijal kojim uklanja brigu iz ljudskih glava tako što čovjeku omogućuje živjeti bez straha barem od svojih neprijatelja, ako ih već ne može voljeti. Ta vrsta međusobnoga povjerenja ono je što autoritarizam ruši. Demokratski sustav priznaje činjenicu neslaganja normalnim aspektom životnoga i radnog okruženja. Ali, da bi se učinkovito rješavali sukobi, što je trajni problem

²² Peter Y. Windt; Peter C. Appleby; Margaret P. Battin; Leslie P. Francis; Bruce M. Landesman: *Ethical Issues in the Professions*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1989., str. 553.

²³ Charles Frankel: *Why Choose Democracy?* (Iz: *Philosophy - Contemporary Perspectives on Perennial Issues*, Fourth Edition, Edited by E. D. Klemke, A. David Kline, Robert Hollinger, St. Martin's Press, New York, 1994.), str. 533 – 542.

politike, sustavu je potreban iznimno sofisticirano humano stajalište – lojalna oporba. Sukobi²⁴ su posvuda, samo ako znamo u kojem smjeru treba gledati. Iz popularnih medija stalno primamo sliku o tome kako jedna strana svoje ciljeve postiže tako što blokira ciljeve druge strane. Među nama stalno postoji takva kultura sukoba u kojoj su ljudi trajno izloženi raznim vrstama nasilničkoga pristupa. Promoviraju se nasilje i agresivnost, i to u obliku fizičke snage, prisile, statusa, pozicije ili čak profesionalne moći. To je loše zato što crno-bijeli pristup sukobu antagonizira suprotstavljene strane i uvijek proizvodi dobitnike i gubitnike.

Nasuprot tomu, svijest o više ili manje pozitivnom načinu da se nešto kaže ili učini promiče transformacijske mogućnosti, prisutne u svakome sukobu. Sukob je uvijek rezultat našega aktivnoga ili pasivnog²⁵ sudjelovanja. Zaviriti u značenja i pozitivnih i negativnih misli koje nam u trenutku sukoba naviru u glavu, znači identificirati ideje i osjećaje koji dolaze iz podsvijesti. Ako smo sposobni misliti pozitivno umjesto negativno, onda nam je dostupna i promjena stajališta o sukobu. Pozitivne misli pokazuju kako u svakom sukobu postoji pozitivni transformacijski potencijal. Ako se ne usmjerimo jedino na dnevne ciljeve, nego se okrenemo prema pozitivnim, pozadinskim interesima, lako ćemo prakticirati kulturu u kojoj se cijene rasplet i promjena nabolje. U vezi s rečenim Smith & Greenberg²⁶ ističu: “Najbolji pjesnici grade nove odnose između iskustva i jezika.” To znači da poezija primarno nije komuniciranje, nego transakcija između pisca i jezika. I u novinarstvu transakcija onoga tko piše i onoga o čemu piše nosi u sebi izbor načina na koji će situacija biti viđena, a izbor je naš. Riječima nikad ne obuhvaćamo ukupnu stvarnost, izborom riječi pokazujemo svoju senzibiliziranost za problem, ili svoju moguću slabost.

²⁴ Roy J. Lewicki & Alexander Hiam: *The Fast Forward MBA in Negotiating and Deal Making*, John Wiley & Sons, Inc., New York, 1999., str. 1.

²⁵ Iako agresivno djelovanje izgleda vrlo aktivno, ono je u biti pasivno. Naime, najlakše je biti agresivan, nikakvi veliki naponi nisu potrebni za to da se ustraje u sirovome, egocentrističnom djelovanju kao primjeru “negativnoga” pojma dobra.

²⁶ Michael C. Smith & Suzanne Greenberg: *Everyday Creative Writing*, NTC Publishing Group, Chicago, 2000., str. 189.

Asertivni nasuprot agresivnome komunikacijskom stilu

Tijekom povijesti ljudskoga roda sukobi su redovito razrješavani nasiljem. Ali, kako je zapadna civilizacija iskustvom liberalne demokracije ušla u procese gospodarske, kulturalne, duhovne, mentalne, političke i vjerske preobrazbe, procesi utemeljeni na nasilju polako ustupaju mjesto procesima utemeljenim na pravima. Prava (Cloke & Goldsmith²⁷) su shvaćena kao ograničavajući faktor u primjeni sile. Ovaj uvid o bitnoj moralnoj jednakosti ljudi u liberalnoj je demokraciji rezultirao razlikovanjem asertivnoga od agresivnog stajališta o sukobu. Agresivni²⁸ komunikacijski stil je ocijenjen kao neprihvatljivo, arhaično ponašanje zato što se (bez obzira na to je li ljubazan i blag, ili neljubazan i sirov) iskazuje u egocentričnoj brizi samo za sebe, a na štetu drugih. Takvo jednosmjerno komuniciranje je u postindustrijskome društvu smatrano anakronim jer se stalno razvija građanska svijest o pravima. Istodobno se i gospodarstvo usmjerava prema razumijevanju kvalitete i sigurnosti, inspirirane interesom, potrebama i očekivanjima korisnika. Agresivni komunikator smatra se sebičnjakom koji neprijatelja želi uništiti, a cilj namjerava postići po svaku cijenu. Agresivni novinar će prezreti alternativno referentno motrište, podcijenit će inteligenciju čitatelja, a svoje pravo na vlastiti izraz razvijati do ekstrema.

Asertivni pristup sukobljenome interesu podrazumijeva činjenicu kako se situacija sukoba može iskoristiti na dobrobit svake strane. Asertivni komunikator će ući u nadmetanje, a da pritom ne pokuša uništiti suprotnu stranu. Asertivnost²⁹ se ogleda u preuzimanju odgovornosti za izražavanje potreba, misli i osjećaja na neposredan, jasan način, s poštovanjem prema potrebama, mislima i osjećajima suprotne strane.

Kao što vrlinu pojedinca promatramo kroz integritet, tako vrlinu društva predstavlja tzv. organizacijsko ponašanje (sastoji se od interpersonalnoga³⁰ komuniciranja), koje se kolektivizira. Takva dvosmjernost komunikacije postaje

²⁷ Kenneth Cloke & Joan Goldsmith: *Resolving Conflicts at Work*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 2000., str. 142.

²⁸ Billie J. Wahlstrom: *Perspectives on Human Communication*, WCB Wm.C.Brown Publishers, Dubuque, IA, 1992., str. 139.

²⁹ Sandra Hybels & Richard L. Weaver II: *Communicating Effectively*, Sixth Edition, McGraw Hill, Boston, 2001., str. 228.

³⁰ Interpersonalnim komuniciranjem naziva se asertivni, "horizontalni" komunikacijski stil, utemeljen na načelu moralne jednakosti svih ljudi.

zalog o tome da se demokracija ne odnosi na specifičan instrumentarij, nego upravo na odgovornost vlade da očuva proces izbora ciljeva i zadataka koji bi građanima pružali vrijednosti. Demokracija i postoji zato da bi osigurala vrijednosti svojim "*klijentima*", a klijenti su obični ljudi, građani. Ako mediji informacije doista čine dostupnima običnim ljudima, onda samo o tim običnim ljudima ovisi hoće li te informacije interpretirati na moralan način³¹. U tome smislu demokracija nije jedino politički poredak, ona postaje moralnim poretkom koji će građane štititi od neograničene, "libertarijanski" shvaćene slobode, pod kojom "autoriteti" čine sve što samovoljno žele. To je osobito aktualno u tradicionalnim društvima, gdje autoritarne vrijednosti stalno stvaraju neravnotežu moći i kontrole te tako narušavaju integritet građanina. Obični ljudi u spomenutim okolnostima postaju bezvoljni i najradije ne sudjeluju u javnome životu. Masovna ravnodušnost stvara negativnu selekciju, što političarima omogućuje da izvan demokratskih pravila dobiju gotovo neograničenu moć. Svaka neograničena moć narušava moralnu jednakost ostalih ljudi kao racionalnih bića. Budući da moć bez etičnosti nije moć, nego nasilje, vidljivo je koliko se moralni poredak razlikuje od nasilničkoga.

Kako mediji štite pojedinca i javnost

Poslovni svijet uvijek teži privući pozornost javnosti, ali u težnji za svojim najužim ciljem ponekad zapostavlja interese te javnosti. Zahvaljujući "tvrdim" vijestima i istraživačkim izvještajima profesionalnoga novinarstva, lako je otkriti svaku beskrupuloznu poslovnu praksu, industrijsku korupciju, ili grubu poslovnu taktiku. Poštivati novinarski profesionalizam u tome je pogledu dragocjeno, zato što će tvrtke, okružene profesionalnim novinarima povećati otvorenost i poštenje kako bi potisnule negativni publicitet o sebi i umanjile neprijateljski odnos javnosti. Istodobno, veća otvorenost i poštenje povećavaju potrebu da tvrtke uvedu inovacije koje će dodatno humanizirati poslovanje. Ako novinarski profesionalizam stvarno postane otvoren prema potrebama javnosti (a to znači prema potrebama običnih ljudi), te novinari

³¹ Obrazovanje običnim ljudima može pomoći u odabiru takvog smjera akcije koji će biti ispravan i zato dobar.

prestanu uzimati u obzir jedino organizacijske interese pojedinih tvrtki, na duge staze taj profesionalizam znatno pridonosi objema stranama: i poslovanju i javnosti!

Profesionalno novinarstvo mora počivati na preciznim i pozitivnim informacijama koje ljudima pomažu odlučivati na kvalificiran način. Naime, u okolnostima sve većega protoka podataka, ljudi imaju sve veću potrebu da sami prosuđuju događaje. U skladu s time oni ovise o preciznoj i pouzdanoj informaciji kako bi mogli odlučivati na odgovarajući način, te kako bi svoje glasove usmjeravali mudro i razumno. Kako bi javnosti dopustilo da stekne osnovu za cjelovitu prosudbu događaja, profesionalno novinarstvo treba odlučno podupirati vijesti koje su građanima vrijedne i važne u donošenju kvalificiranih odluka. Sloboda priopćavanja postaje demokratskom potrebom jedino kada obični ljudi znaju da će njihove osnovane primjedbe biti prihvaćene! Takva demokratska potreba, kako je shvaća Belsey³², transformira se u ljudsko pravo. Zato demokracija nije moguća bez profesionalnoga novinarstva. Demokracija raste i pada zajedno s novinarstvom.

Tipične prepreke koje stoje na putu profesionalnome novinarstvu odnose se na jednosmjerni komunikacijski stil. Taj je način duboko ukorijenjen u kolektivističku kulturu s tradicijom autoritarnoga menadžmenta, kojemu nedostaje znatna briga za ljude. Autori Siebert, Peterson i Schram³³ grupirali su svjetske medijske sustave tako što su upozorili na razlike među načelima priznatim u autoritarnome sustavu, u libertarijanizmu, te u teoriji društvene odgovornosti.

1. U autoritarnome sustavu nije prihvatljivo kritizirati vladu. Čak ako postoje privatni mediji, njihov sadržaj nadzire država pomoću odobrenja koja privatnik mora dobiti. Ako list želi opstati, objavljivat će ono što država želi.

2. U libertarijanizmu koji se pojavio još početkom devetnaestoga stoljeća daje se puna potpora pojedincu, ali se potpuna neodgovornost, beskrupuloznost i nekompetentnost tolerira u toj mjeri da uloga medija postaje destruktivna.

³² Andrew Belsey: *Journalism and Ethics – Can they co-exist?* (Iz: *Media Ethics*, Edited by Matthew Kieran, Routledge, London, 1998.), str. 10.

³³ Bruce D. Itule & Douglas A. Anderson: *News Writing and Reporting for Today's Media*, Fourth Edition, The McGraw-Hill Companies, Inc. New York, 1997., str. 439.

3. Sustav društvene odgovornosti u svijetu se pojavio nakon Drugoga svjetskog rata. Prema ovome motrištu posao medija nije samo izlagati razne poglede na događaje, nego osobito interpretirati ih na odgovoran način, cijeneći pojedinca te povezujući odgovornost sa slobodom. Mediji svakome moraju biti dostupni, ali svatko se mora i ponašati sukladno moralnim načelima kako ni jednoj od upletenih strana ne bi štetio te bi svaka strana ostvarila dobrobit.

Zaključak

Ako bi novinarstvo obuhvatilo samo komercijalne interese, a zanemarilo dužnosti prema javnostima, ono ne bi moglo ispuniti svoju svrhu. Istinska bit novinarstva ne može biti shvaćena ako se banalizira društveni život; novinarstvo se mora proširiti do djelovanja koje je u funkciji javnoga interesa. Pojam neovisnosti u novinarstvu ne smije se zamijeniti pojmom neutralnosti zato što je upravo neovisnost duhovni i mentalni štit protiv samovolje. Neutralnost je loša jer propušta promicati vrijednosti. Prema tome, neutralnost dopušta da se zlo širi. Ljudi će prepoznati pravi doprinos novinarstva kada ono bude rasvjetljavalo važne događaje i nudilo cjelovit kontekst važnih situacija. Ako novinarstvo može poduprijeti važne odluke u svakodnevnome životu, te ljudima pomoći u prosudbama koje će ih voditi prema stvaranju humanijega društvenoga okruženja, ono postaje zvanjem. Premda profesionalno novinarstvo ne može posve potisnuti industrijsko novinarstvo, profesionalizam predstavlja pravi razborit izazov različitim pogrešnim dojmovima o novinarstvu. Ako novinari prate društvena zbivanja kao što su korupcija, nekompetentnost, kriminalne radnje, hipokrizija itd., ta djela će biti puno teže počinuti. Dužnost novinarstva jest istraživati istinu na način lojalan prema građanima. Napor da se važna informacija učini zanimljivom i relevantnom temelj je povjerenja u novinarstvo. Kvaliteta novinarske pokrivenosti ovisi o tome koliko su novinari sposobni otkriti koje informacije su građanima najvrednije i u kojem obliku. Očito je kako taj postupak olakšava etika zato što vrijednosti i vrline novinarstvu daju pravo značenje i čine ga vrijednim bavljenja.

Literatura

Bové, Courtland L. & Thill, John V.: *Marketing*, McGraw-Hill; Inc., New York, 1992.

Civic Culture - What It Is, Essay 1: The Cultural Creation of Citizens, <http://www.civsoc.com/whatclt1.htm>

Cloke, Kenneth & Goldsmith, Joan: *Resolving Conflicts at Work*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 2000.

Dominick, Joseph R.: *The Dynamics of Mass Communication*, Sixth Edition, McGraw-Hill Companies, Inc., New York, 1999.

Edel, Abraham: *Method in Ethical Theory*, Edited by A. J. Ayer, Routledge & Kegan Paul, London, 1963.

Hybels, Sandra & Weaver II Richard L.: *Communicating Effectively*, Sixth Edition, McGraw Hill, Boston, 2001.

Itule, Bruce D.; Anderson, Douglas A.: *News Writing and Reporting for Today's Media*, Fourth Edition, The McGraw-Hill Companies, Inc. New York, 1997.

Lewicki, Roy J. & Hiam, Alexander: *The Fast Forward MBA in Negotiating and Deal Making*, John Wiley & Sons, Inc., New York, 1999.

Media Ethics, Edited by Matthew Kieran, Routledge, London, 1998.

Philosophy - Contemporary Perspectives on Perennial Issues, Fourth Edition, Edited by E. D. Klemke, A. David Kline, Robert Hollinger, St. Martin's Press, New York, 1994.

Rosenstiel, Tom: *Snob Journalism: Elitism Versus Ethics for a Profession in Crisis*, Ruhl Symposium Speech, Eugene, Oregon, May 22, 2003.

Smith, Michael C. & Greenberg, Suzanne: *Everyday Creative Writing*, NTC Publishing Group, Chicago, 2000.

Thompson, Arthur A. & Strickland A. J.: *Strategic Management – Concepts and Cases*, Twelfth Edition, McGraw-Hill Irwin, Boston, 2001.

Wahlstrom, Billie J.: *Perspectives on Human Communication*, WCB Wm.C.Brown Publishers, Dubuque, IA, 1992.

Windt, Peter Y.; Appleby, Peter C.; Battin, Margaret P.; Francis, Leslie P.; Landesman, Bruce M.: *Ethical Issues in the Professions*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1989.